

ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या संदर्भात जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. राज पी. चव्हाण*

सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभागप्रमुख

प्रा. सोनिया चव्हाण**

सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग

रयत शिक्षण संस्था

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त)

घटक महाविद्यालय

कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा

प्रस्तावना

भारत सरकारने नेमलेल्या पर्यावरण हायजिन कमिटीने स्वातंत्र्यानंतर 90% लोकसंख्येला पाणीपुरवठा आणि स्वच्छतेचा स्वच्छता विषयक सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी राष्ट्रीय पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता कार्यक्रम सुरू केला. 1981 ते 90 ही दहा वर्षे आंतरराष्ट्रीय पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता दशक म्हणून जाहीर झाले. भारतात एक एप्रिल 1981 ते 31 मार्च 1991 हा काळ आंतरराष्ट्रीय पाणीपुरवठा व स्वच्छता दशक म्हणून जाहीर झाला. भारत सरकारच्या नियोजन आयोगाने 2002 मध्ये तयार केलेल्या अहवालात नागरी भागातील सुमारे 75 ते 81 टक्के धरण घरगुती शौचालय उपलब्ध होतील तर ग्रामीण भागातील सुमारे 18 ते 19 घरांना घरगुती शौचालय उपलब्ध होतील 27 जुलै 2002 रोजी शासनाने दुसरे नवीन धोरण तयार केले. या धोरणानुसार लोकसहभागवर आधारित कार्यक्रम आखण्यात आले. या धोरणात ग्रामपंचायत ही केंद्रबिंदू तर ग्रामसभा केंद्रस्थानी ठेवली. यामध्ये शासनाचा सहभाग फक्त तांत्रिक सहाय्य पुरविणे निधी उपलब्ध करून देणे व ग्रामस्थांनी मागितलेले इतर सहकार्य एवढ्या पुरता होता. परंतु कार्यक्रमाची संपूर्ण अंमलबजावणी ही ग्रामसभेत ग्रामस्थांनी नियुक्त केलेल्या ग्रामपंचायतीच्या ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली. ग्रामसभेत ग्रामस्थांनी नियुक्त केलेल्या ग्रामपंचायतीच्या ग्राम पाणीपुरवठा व ग्रामस्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली आहे. लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग हे या नवीन धोरणात धोरणाचे ब्रीदवाक्य ठरविण्यात आले. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने शासनाचा पुढाकार असलेले पुरवठा आधारित धोरण सोडून दिले आणि 2000 ते 2001 पासून लोकांचा पुढाकार व त्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग

आणि त्यात शासनाचा सहभाग असलेले नवीन धोरण स्वीकारले. महाराष्ट्रातील 2000 ते 2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान अभियान आणि संपूर्ण स्वच्छता अभियान या दोन्ही योजना सुरू झाल्या.

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान सन 2000 ते 2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्राम स्पर्धा सुरू करण्यात आल्या. या योजनेची व्यापकता वाढविण्यामुळे तिला जनतेकडून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळू लागला. स्वच्छते विषयी जनजागृती होण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे ग्रामीण भागात स्वच्छतेतून समृद्धीकडे ही संकल्पना जोपासण्यात जोपासण्यास मदत होऊ लागली. उघड्यावर शौच विधी मुळे ग्रामीण परिसर सर्वात जास्त प्रदूषित होतो. त्याचे आरोग्यावर अनिष्ट व आयुष्यभर भोगावे लागणारे परिणाम होतात. त्यामुळे लोकांचा शौचालय वापराचे महत्त्व लोकांना शौचालय वापराचे महत्त्व पटले आणि शासनाच्या मदतीवर अवलंबून न राहता शौचालय कर्ज घेऊन शौचालय बांधू लागले. ग्रामीण भागात वारंवार उद्भवणाऱ्या पटकी विषमज्वर कावीळ या साथीच्या मानवी विष्टेमुळे दूषित झालेले पाणी प्याल्याने उद्भवतात हे लोकांना कटू सत्य पटले. अभियानांतर्गत ग्रामपंचायत तीन ग्रामपंचायतींना विशेष पुरस्कार देण्यात येऊ लागले. या ग्रामपंचायतीने अनुक्रमे पाच, तीन व दोन हजाराची बक्षिसे दिले जाते. पंचायत समिती स्तरावर बक्षीस बक्षीस पात्र झालेल्या ग्रामपंचायती मधून पुन्हा तीन ग्रामपंचायतींची अनुक्रमे पंचवीस हजार, पंधरा हजार व दहा हजार अशी तीन बक्षिसे देण्यात येतात. जिल्हा स्तरावर पुन्हा निवडून आलेल्या ग्रामपंचायती पैकी तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे पाच लाख, तीन लाख व दोन

लाख अशी बक्षिसे शासनाकडून दिली जातात. विभागीय स्तरावर पुन्हा दोन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे दहा लाख व सहा लाख अशी बक्षिसे देण्यात येतात. राज्यस्तरीय तपासणीतील तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे 25 लाख, 15 लाख व 12 लाख बक्षीस देण्यात येते.

अभियानातून जिल्ह्यात ज्या ग्रामपंचायती प्रथम येतात त्यांना यशवंत ग्राम दर्जा देऊन त्यांना सेवाभावी संस्था म्हणून काम करण्यास मान्यता देण्यात आली. अभियानात अंगणवाडी व शाळा सहभाग अधिक व्यापक करण्यासाठी तालुका जिल्हा विभाग व राज्य पातळीवर अंगणवाडी व प्राथमिक शाळेत प्रत्येक स्तरावर स्वच्छ अंगणवाडी व स्वच्छ प्राथमिक शाळेची निवड केल्यास अंगणवाडी व प्राथमिक शाळेत स्वच्छते विषयी आणखी चांगले वातावरण तयार होईल हा मुख्य हेतू होता.

संशोधन समस्या आणि संशोधन पद्धती

संशोधन समस्या

ग्रामस्वच्छता अभियान जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन हे प्रकल्पाचे शीर्षक आहे.

समस्या सूत्रं

जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची झालेली अंमलबजावणी आणि त्यामुळे घडून आलेल्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय बदलांचा शोध घेणे ही प्रस्तुत अभ्यासासाठीची समस्या आहे

उद्दिष्टे:

1. जैन्याळ गावात ग्रामस्वच्छता अभियानाची कशी अंमलबजावणी झाली याचा अभ्यास करणे.
2. ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे गावात घडून आलेल्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामस्वच्छता अभियाना मुळे गावात घडून आलेल्या पर्यावरणीय परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

संशोधन क्षेत्र प्रस्तुत अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल तालुक्यातील जैन्याळ गावाची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली आहे. या गावाची निवड सहेतुक नमुना निवड पद्धतीद्वारे केली आहे. जैन्याळ गावाची हेतूत: निवड केली कारण 1) जैन्याळ गावाला 2002-2003 मध्ये जिल्हा पातळीवर विभागून द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

2) सन 2003 ते 2004 मध्ये जैन्या गावाला तालुक्यात जिल्ह्यात विभागात प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

उत्तरदात्यांची निवड संशोधनासाठी उपलब्ध कालावधी श्रम आणि वेळ या सर्व बाबींचा विचार करून अपघाती नमुना निवड या नमुना निवड तंत्राचा वापर करून जैन्याळ गावातील 75 कुटुंबांची निवड करण्यात आली. या प्रत्येक कुटुंबातील एका ज्येष्ठ महिला सदस्यांची उत्तरदाता म्हणून निवड करण्यात आली.

माहिती संकलनाची तंत्रे

मुलाखत अनुसूची अभ्यासाची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून प्राथमिक स्वरूपाची माहिती संकलित करण्यासाठी एक मुलाखत अनुसूची तयार केली तिची पूर्वत चाचणी करून त्या दुरुस्ती केली याच मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून 10 उत्तरदात्यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेतल्या.

तथ्य संकलन

तथ्य संकलनासाठी व्यक्तिगत निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

अनौपचारिक मुलाखती

गावातील सरपंच, उपसरपंच, ग्रामविकास अधिकारी, महिला मंडळाचे अध्यक्ष व तरुण मंडळाचे अध्यक्ष या प्रमुख निवडक उत्तरदात्यांच्या अनौपचारिक पद्धतीने मुलाखती घेतल्या

माहितीचे उगम स्रोत

प्राथमिक माहिती स्रोत

स्वतः या गावाला भेटी देऊन केलेली निरीक्षणे, मुलाखत अनुसूचीच्या साहाय्याने मिळवलेली माहिती तसेच छायाचित्रांद्वारे मिळवलेली माहिती इत्यादी.

दुय्यम माहिती स्रोत

शासकीय परिपत्रके, प्रकल्प अहवाल, पुस्तिका, नियतकालिके, इंटरनेट, ग्रामपंचायत कार्यालयातील अहवाल इत्यादी.

पर्यावरण संवर्धन विषयक कार्यक्रम

वृक्षारोपण:

अभियानपूर्वकाळात गावात घाणेरी वनस्पतींची अतिक्रमणे अधिक होती. अभियान काळात मात्र पर्यावरणीय संवर्धन करण्यासाठी झाडे लावणे झाडे जगवणे हा कार्यक्रम राबवण्यात आला. यामध्ये 31 हजार 168 इतके वृक्षारोपण केले. त्यामध्ये बदाम, पेरू, आंबा, पिंपळ, करंजी, कवट, गुलमोहर, शेवगा इत्यादी वृक्षांचा समावेश आहे. तसेच प्रत्येक घराजवळ परसबागा तयार केल्या. सांडपाण्यावर औषधी वनस्पती लावल्या. सार्वजनिक विहिरीजवळ औषधी वनस्पतींची बाग तयार करण्यात आली आहे. या बागेत एकूण 24 प्रकारच्या औषधी वनस्पतींची लागवड

करून लोकांना औषधी वनस्पतीचे महत्त्व पटवून दिले आहे. तसेच गावामध्ये जास्तीत जास्त औषधी वनस्पतींची लागवड करून कच्चा माल तयार करून त्याद्वारे उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. रस्त्याच्या दुतर्फा दुरांडा केळीची व बदामाची झाडे लावली आहेत. प्रत्येक झाडास कुंपण करून ते झाड प्रत्येक मुलांना संगोपनासाठी दत्तक देण्यात आले आहे. स्मशानभूमीत मयत व्यक्तीच्या नावे तेथे एक वृक्ष लावून त्याची जोपासना उत्तम प्रकारे त्यांची नातेवाईक करतात. शाळेभोवती झाडे कमी होती. अभियान काळात बदाम अशोक फुलांची असे अनेक प्रकारचे झाडे लावण्यात आली आहेत. शाळा ही झाडांच्या हिरवळीने फुललेली दिसून आली.

अपारंपारिक ऊर्जा:

अभियान राबवण्यापूर्वी साधी चूल स्टॉप यांचा वापर केला जात. असे अभियान काळात निर्धुर चुलीचे महत्त्व संपूर्ण कुटुंबांना पटवून देण्यात आले. सध्या गावात 225 निर्धुर चुली, 24 गॅस सिलेंडर, 51 सुधारित चुलींचा वापर गावातील कुटुंबे करीत आहेत. तसेच अभियान काळात २० गोबर गॅस प्लांटची निर्मिती केली. गावात सोलर कुकर वापरणारी चार कुटुंबे तर सौर कंदील वापरणारे 13 कुटुंबे आहेत. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून स्ट्रीट लाईट साठी घेतली जाणारी वीज बंद करणारे जैन्याळ हे महाराष्ट्रातील पहिले गाव आहे. कारण गावात लोक वर्गणीतून अभियान काळात सौरऊर्जेचे 50 हजार रुपये किमतीचे सौरदिवे बसवण्यात आले आहेत. त्यामुळे गावात अपारंपारिक ऊर्जा स्रोतांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याचे दिसून आले.

जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम:

अभियानामुळे गावातील पाणीटंचाईची समस्या दूर झाली आहे. जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम हा गावातला खूप महत्त्वाचा बदल झालेल्या दिसून येतो. गावात पाणी अडवा पाणी जिरवा या कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले होते ग्रामसभेने पाणलोट आराखडा तयार करून गावातील पाणीटंचाई लक्षात घेऊन लोकसहभागातून एकूण चार ठिकाणी वनराई बंधारे घातले आहेत. तसेच सहा ठिकाणी पक्के बंधारे घातले आहेत व 26 ठिकाणी समतोल चर घालून पाणी अडविण्याचे काम केले होते.

सामाजिक जीवनातील बदल:

एक आरोग्य विषयक जाणीव अभियानापूर्वी गावात अस्वच्छता आणि दूषित पाणी यामुळे अनेक जलजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव होता. ग्रामस्थांमध्ये आरोग्य विषयक जाणीव खूपच कमी प्रमाणात होती. गावात स्वच्छता

अभियान सुरू झाल्यामुळे लोकांमध्ये आरोग्य विषयक जाणीवही वाढली आहे अभियानामुळे ग्रामस्थांच्या आरोग्य व पर्यावरणाच्या जाणिवेत वाढ झाली आहे. शौचालयानंतर व जेवणापूर्वी जेवणानंतर साबणाने हात धुणे आंगोळीसाठी नियमितपणे साबण वापरणे कपड्यांची व केसांची स्वच्छता राखणे इत्यादी विषय ग्रामस्थांचे उद्बोधन करण्यात आले आहे. अभियान काळात प्राथमिक शाळेतील मुलांच्या आरोग्याकडेही अधिक लक्ष देण्यात आले. अभियान काळात शाळेतील मुलांची एक दिवस नखे कापली, केस कापले, स्वच्छ गणवेशाची तपासणी केली. तसेच आरोग्य विषयक प्रशिक्षण देण्यात आले. सध्याही शाळेत आठवड्यातून एक दिवस नक्की तपासणे, केस स्वच्छता, गणवेश स्वच्छता, दातांची निगा राखणे, याविषयी तपासणी केली जाते. मुलांचे आरोग्य चांगले असल्याचे निरोगी जीवनासाठी स्वच्छता जीवन जगणे महत्त्वाचे आहे. हा संदेश शाळेतील सर्व मुलांपर्यंत पोहोचला आहे. बालकांना व त्यांच्या मातांना वेळोवेळी लसीकरण दिले जाते. पोलिओ सारखे डोस सुद्धा वेळोवेळी दिले जातात.

सामाजिक समस्येवरील उपाय योजना:

जैन्याळ या गावातील तरुणांनी हुंडा या सामाजिक समस्येवर उपाययोजना केली. त्यामध्ये तरुण-तरुणी एकत्र येऊन यापुढे आपण हुंडा घेणारही नाही आणि देणारही नाही अशी शपथ पेटत्या मेणबती वर हात ठेवून घेतली. दारिद्र्याच्या समस्येवरील काही उपाययोजना करण्यात आल्या. दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या ग्रामस्थांना पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, रेगझिन बॅग तयार करणे असे स्वयंरोजगार देऊन त्यांना दारिद्र्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. गावात दारूचे दारूचे अड्डे महिलांनी उध्वस्त करून गाव व्यसनमुक्त केला.

स्त्रियांचे सबलीकरण:

गावातील 68 कुटुंबातील गृहिणींची नावे एकाच वेळी सातबाराच्या उतार्यावर उतरली आणि 3 जानेवारी 2004 या सावित्रीबाई फुले यांच्या जयंती दिवशी खऱ्या अर्थाने जैन्याळ गावाच्या महिला घराच्या मालकिणी झाल्या म्हणजे त्या गृहस्वामिनी झाल्या. महिलांचे आर्थिक सबलीकरण घडवून आणण्यासाठी पापड करणे, मशीन वरच्या शेवया बनविणे, शिलाई काम हे स्वयंरोजगार महिलांना देण्यात आले. महिला बचत गटातील महिलांसमोर सावित्रीबाई फुलेंचा आदर्श ठेवला आहे. गावात महिला डेरी उभी करून डेरीचे चेअरमन महिला असल्यामुळे संपूर्ण डेअरीचा कारभार महिला पहात

असल्याचेही दिसून आले. महिलांना अभियानामुळेच व्यासपीठावर बोलण्याची संधी मिळाली आहे. सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने काम केल्यामुळे महिलांचा सामाजिक क्षेत्रातला दर्जा उंचावल्याचे दिसून आले.

सामाजिक ऐक्य:

जैन्याळ गांव हा राजकारणी असल्यामुळे गावात नेहमी भांडणे मारामार्या संघर्ष होत असायचे. परंतु अभियानामुळे गावातील राजकीय गटातील संघर्ष कमी झाला गावात सामाजिक ऐक्य वाढले आहे. गावातील मारामार्या भरणे तंटे बंद झाले आहेत. गावातील सर्व सण उत्सव सार्वजनिक ठिकाणी साजरे केले जातात. त्यामध्ये एक गाव एक गणपती हा उत्सव संपूर्ण गाव एकत्र येऊन साजरा करते. सामाजिक शांतता सुरक्षितता राखण्यासाठी नशाबंदी व्यसनमुक्ती मोहीम राबविली आहे. गावातील सर्व घरांना एकच रंग दिला आहे. यावरून गावातील समानतेचा व एकतेचा प्रत्यय येतो. अभियान राबविल्यामुळे गावातील एकीची भावना जी आहे ती वाढल्याचीही दिसून आली.

अभियानात सहभागी होण्यापूर्वीची, अभियान काळातील आणि सध्याची स्थिती:

एक गावातील रस्त्यांचे स्वरूप गावातील रस्ते कच्चे व खाज खाल्ल्याने युक्त होते. अभियान काळात रस्त्याची किरकोळ दुरुस्ती करून खाज खळगे भरून काढले. गावातील रस्त्यांचे डांबरीकरण करून करण्याचे ठरविले. रस्त्यांची दुरुस्ती व डांबरीकरण झाल्याचे आज दिसून येते.

गावातील रस्त्यांची स्वच्छता:

गावातील रस्त्यांची स्वच्छता नव्हती. गावकर्यांनी श्रमदानाच्या माध्यमातून गावातील रस्त्यांची स्वच्छता केली. सध्या रस्त्यांची स्वच्छता असून रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूला धुरांडा फुलविलेला आहे.

गावातील गटारींची स्थिती:

गावातील गटारे घाणेने तुरंग भरलेली होती सांडपाण्याचा निचरा होत नव्हता. घराभोवती व रस्त्यावर सांडपाणी साचत होते. सानपणाचा योग्य निचरा होण्यासाठी गटारींची दुरुस्ती करून घेतली आहे. सध्या गटारीचे भूमिगत बांधकाम करून सांडपाणी व्यवस्थापन केल्याचे दिसून येते.

घरगुती कचऱ्याची विल्हेवाट:

घरगुती केरकचरा घरासमोर मोकळ्या जागेत व घंटा गाडीत टाकला जात होता. घरगुती कचरा गांडूळ खतासाठी,

सार्वजनिक कचरा कोंडाळ्यात व शेती असणार्या कुटुंबांनी कंपोस्ट खतासाठी कचरा गाडी टाकण्यास सुरुवात केली. घरगुती कचरा सध्या ही सार्वजनिक कचरा कोंडाळ्यात टाकतात व शेतकरी घरातील कचरा कंपोस्ट खतासाठी गारीत टाकतात.

गावातील सांडपाणी व्यवस्थापन:

गटारी व्यवस्थित नसल्यामुळे गटारीतून सांडपाणी व्यवस्थित वाहत नव्हते ते रस्त्यावर व घराभोवती साचत होते त्यामुळे डासांचे साम्राज्य अधिक होते. गटारीमुळे गटारीची किरकोळ दुरुस्ती करून घेऊन सांडपाणी व्यवस्थित गटारीतून वाहते आवश्यक तिथे शोष खड्डे बांधण्यात आली आहेत. गटारीचे बांधकाम करून घेतल्यामुळे सांडपाण्याचा निचरा व्यवस्थित होतो. कुटुंबांच्या घरांना गटारी जोडली आहेत. घरांनी शोष खड्ड्याचे बांधकाम करून घेतले आहे. सांडपाण्यावर अनेक ठिकाणी परस्परा फुलवले आहेत.

सौर ऊर्जेचा वापर

गावात सौर ऊर्जेचा वापर नव्हता. सौर ऊर्जेचा वापर सुरु झाला. गावात सौर ऊर्जेचा वापर रस्त्यावरील दिव्यांसाठी केला जातो.

पाणी व्यवस्थापन:

टँकरने उन्हाळ्यात पाणी पुरविले जात होते. पिण्याच्या पाण्यासाठी सार्वजनिक विहिरीत पीसीएल पावडर योग्य प्रमाणात व वेळेवर नेहमी टाकण्याची कार्यवाही सुरु केली. विंधन विहिरीवरूनच गावाला पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होतो. गावात रेशनिंग पद्धतीने पाणी दिले जाते. दररोज टीसीएल पावडर टाकून पाणी निर्जंतुकीकरण करूनच पिण्यासाठी वापरले जाते.

शौचालयाचा वापर

गावातील सुमारे 70 टक्के ग्रामस्थ शौचालयासाठी उघड्यावर जात होते. गाव हागणदारी मुक्त करण्यासाठी घर तिथे शौचालय करण्याचे ठरविले. ज्यांची शौचालय बंद होती. त्यांनी दुरुस्त करून घेतली. सध्या गाव हागणदारीमुक्त आहे. गावातील शंभर टक्के लोक शौचालयाचा नियमितपणे वापर करतात.

निर्धूर चुली

गावात साध्या चुली होत्या निर्धूर चुली वापरण्यास सुरुवात केली. सध्या निर्धूर चुलीचा वापर नियमित असल्याचे असल्यामुळे गावात धुराचे प्रदूषण कमी झाले आहे.

गावातील व्यसनाधीनता

गावात व्यसनाधीनता मोठ्या प्रमाणात होती. गाव व्यसनमुक्त करण्याची कारवाई सुरु केली. सध्या गाव व्यसनमुक्त आहे.

जनावरांची व गोठ्यांची स्वच्छता

जनावरांची व गोठ्यांची तितकीशी स्वच्छता केली जात नव्हती. जनावरांची व गोठ्याचे स्वच्छता केली. स्वच्छ जनावरे व स्वच्छ गोठा स्पर्धा घेतली. सध्या ग्रामस्थ जनावरे गोठा स्वच्छ ठेवतात. जनावरांच्या गोठ्यातील घनकचऱ्याचे कंपोस्ट खत तयार करतात.

गांझळ खत प्रकल्प

गावात गांझळ खत प्रकल्प नव्हता. गांझळ खत प्रकल्प सुरु केला. आणि कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावली गांझळ खत प्रकल्प सुरु आहे.

गप्पी मासे पैदास केंद्र

गप्पी मासे पैदास केंद्र नव्हती. डासांचे साम्राज्य नष्ट करण्यासाठी गप्पी मासे पैदास केंद्र सुरु केले. सध्या गप्पी मासे पैदास केंद्र बंद आहे.

ऑक्सिजन पार्क

ऑक्सिजन पार्क नव्हता. ऑक्सिजन पार्क तयार करण्यात आला. तुळस रोपटी लागवड ऑक्सिजन पार्क मध्ये 200 ते 250 विविध प्रकारची तुळस रोपटी लावून त्याद्वारे शुद्ध हवा मिळवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ऑक्सिजन पार्क भोवती बसण्यासाठी कट्टी केलेले आहेत. रोज सायंकाळी कट्ट्यांवर वयस्कर लोक बसतात आणि त्यांच्या प्रकृतीवर चांगला परिणाम झाल्याचे समजले.

व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव

व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव कमी प्रमाणात होती. ग्रामस्थांनी स्वच्छतेचे व आरोग्य विषयक मार्गदर्शन केल्यामुळे व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव व अधिक प्रमाणात झाली. व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

परिसर स्वच्छतेची जाणीव

ग्रामस्थांना परिसर स्वच्छतेची अजिबात जाणीव नव्हती. घर व परिसर स्वच्छ स्पर्धा घेतल्यामुळे परिसर स्वच्छतेची जाणीव निर्माण झाली. सध्या घर व परिसर स्वच्छ ठेवतात त्यावरून परिसर स्वच्छतेची जाणीव अधिक असल्याचे दिसून आले.

संस्कार वाहिनीचा वापर

संस्कार वाहिनीचा वापर नव्हता. ग्रामस्थांना ग्रामस्वच्छता अभियानाची माहिती देण्यासाठी संस्कार वाहिनीचा वापर

सुरु केला. संस्कार वाहिनीचा नियमित वापर केला जातो. दररोज सकाळी भक्ती संगीत ग्रामस्थांना ऐकवले जाते.

कुरहाड बंदी

गावात वृक्षतोड नव्हती. पर्यावरण संवर्धनासाठी वृक्षतोड बंदी करण्यात आली. सध्याही वृक्षतोड बंदी आहे.

गावातील ऐक्य गाव राजकारणी असल्यामुळे गावात भांडणे तंटे मारामार्या होत असायचे. अभियान काळात गावातील भांडणे तंटे मारामार्या बंद झाल्या. गावात सामाजिक ऐक्य निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. सध्या गावात सामाजिक ऐक्य मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष:

1. जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.
2. स्वच्छ, शुद्ध तसेच पर्याप्त पिण्याच्या पाणीपुरवठ्याची सोय गावात करण्यात आली आहे. 3. गावात सर्व कुटुंबांना शौचालयाचे सुविधा उपलब्ध आहे आणि शौचालयाचा नियमित वापर होतो
3. कचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था केली आहे.
4. गावातील रस्ते स्वच्छ व सुंदर बनवण्यात आले आहेत.
5. गावातील बहुतांश गटारे बंदिस्त असून योग्य त्या ठिकाणी शोषखड्डे आहे त्यामुळे सांडपाण्याची उत्तम व्यवस्था आहे.
6. वरील बाबींमुळे जैन्याळ या गावातील पर्यावरण मानवी आरोग्याला पोषक असे बनवण्यात आले आहे.
7. पर्यावरण संवर्धन, स्त्रियांचे सबलीकरण आणि सामाजिक समस्यांच्या निराकारण्यासाठी अभियाना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत.
8. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात पर्यावरण संवर्धन आणि संवर्धनाविषयी तसेच सामाजिक जीवनातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत.

सारांश:

जैन्याळ गावात असंत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

स्वच्छ शुद्ध आणि पर्याप्त पिण्याचे पाणीपुरवठ्याची सोय गावात करण्यात आलेली आहे. गावात सर्व कुटुंबांना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे गावातील सर्व लोक शौचालयाचा नियमित वापर करतात. गाव हागणदारीमुक्त असल्याचेही दिसून आले. घनकचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था केली आहे. घनकचऱ्यापासून कंपोस्ट खत गांजूळ खत तयार केले जाते. गावातील रस्ते स्वच्छ व सुंदर बनविण्यात आले आहेत. रस्त्याच्या दुतर्फा बदाम बदामाची झाडे लावण्यात आली आहेत. गावातील बहुतांश कटारे बंदिस्त असून योग्य त्या ठिकाणी शोषखड्डे आहेत. सांडपाण्याचा निचरा उत्तम रीतीने केला जातो. जेव्हा गावातील पर्यावरण मानवी आरोग्याला पोषक असे बनविण्यात आलेले आहे. पर्यावरण संवर्धन स्त्रियांचे सबलीकरण सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी अभियाना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात आलेले आहेत. अभियानामुळे गावात

पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनाविषयी तसेच सामाजिक जीवनातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आल्याचेही दिसून आले.

संदर्भ:

1. २००४ चा जैन्याळ ग्रामपंचायत कार्यालयातून उपलब्ध झालेला संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणी संबंधीचा अहवाल.
2. Chakraborty A. K.: "Drinking Water Supply and Sanitation Decade in India", Indian Journal of Public Health, Vol XXXV No.1, Jan. - March, 1991, pp. 3-4.
3. Government of Maharashtra: "Water Supply and Sanitation in India", Country Report (2002)
4. Santhanam, M.L. : "Community Participation in Rural Water Supply and Sanitation Programmes, Social Change, Vol. 19 No. 1 March 1989, pp.53-58.
5. Government of Maharashtra: Department Water Supply and Sanitation, website: www.mahassd.gov.in